

olarak tasrif edilir (bk. tasrife). Bazan da *ol'-mak* yerine *بولق bul-un-mak* «se trouver» mastarı kullanılır.

D. Takımı.

564. § 284 ve aşağısında bahsı geçen *ک* *ki* eklemine özden fiilin ortacı (participe) diye saymak ta mümkündür [1]. Mk. s. 960, tenbih, son fıkra.

BÖLÜM II. Umumiyetle Fiil, Fiil Kökleri.

565. — *Türkiye lehçesindeki fiilde millî mahiyet* — Osmanlıcada kullanılan bir çok isimler yabancı dillerden gelmez. Aksine olarak fiil Türkçe asıldandır, ve Arap ve Fars kelimeleriyle o kadar dolu olan eski edebî üslûpta (sonluk ve edatlarıyla beraber) biricik millî unsur da budur.

566. *Fiilin sarfı (aynaşımıcıl- morphologique) unsurları* - Evvelce (§131) görüldüğü üzere Türkçe fiil, isim gibi şöyle bir şekillenme şeması ile gösterilir :

Kök + (tek veya çok türeme ekleri) + (tek veya çok sonuçluk ekler).
Kere içindekilerin izahları için bk. § 131.

Bu üç unsurdan her birini biribiri ardınca gözden geçireceğiz. Bununla beraber bir *fiilin* köke eklenen türeme lâhikalarına tarafımızdan *özgelemeç* [2] (modificateur) (§ 570) adı verilmiş olup, şimdiden şöyle bir şema kurabiliriz :

Kök + (tek veya çok özgelemeç) + (tek veya çok sonuçluk lâhikalar).

567. *Fiillik kök (racine verbale).* — 128 inci bendde isimden kök-ler (racines nominales) zıddına olarak fiilden kökler (racines verbales) den bahsedildi.

Tek heceli fiilden kökler, 106 ncı bendde işaret edilen (meselâ: *î - st - öp - ; kal' - ; sürç -* misallerindeki) suretlerden birini alabilir.

Son örnekteki az miktarda bir takım fiillerde sondan bir evelki (kaypak - liquide) konson arızidir. - *se(r)p - ; ki(r)p -* (Halkağzı: *kıp*); *dirt -* (Halk ağzı: *dit*) . [3]

[1] Müellifin bu görüşüne ortak olamıyoruz, ve (*ki*) nin *î-mek* (*ir-mek*) nakıs fiilin bir ortaç olması ihtimalini uzak buluyoruz. A.U.E.

[2] Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi bu tabiri, قسطاس البيان ، مقیاس البيان adlı Türkçe gramerinde daha evvel حروف مغیبة الاحداث yani (fiilin bildirdiği) hadesleri özgeleyici, başkalaştırıcı edatlar diye kullanmış bulunuyor. A.U.E.

[3] Biz bu konsonların arızî değil, asli olduklarına kanîiz; çünkü bu heceler bizce şimdiki gibi tek heceli değil, aslından iki hecelidirler. Nasıl ki (sevinç, iğrenç, kart) vs. gibi bir takım kelimelerdeki son tek heceler, (seviniş, iğreniş, karıt) gibi asılların bozma-

Bunların iki heceli kökler olacağı kuvvetli bir ihtimal değildir. Fakat öyle de olsa ikinci hece ancak V. K. (vokal + konson) örneğinde yani açık hece halinde olabilir,

Ml. : çürü -,
oğşa-.

İkinci bir kapalı hece ($k+v+k$ tertipli) si olan bir çok fiiller vardır. Fakat şuna dikkat edilmeli ki bunların son konsonları daima şunlardan biri olur :

l, t, r, z, n, [l]. Bunlar ise *özgeleyenler* (bk. daha ileride § 570 ve aşağısı) nın son konsonlarıdır,

Bunlar sırf bir tesadüf eseri sayılamıyacağı cihetle :

düşün -, savaş -, çevir -, sorut -, yañıl - gibi kelimelerin artık müstakil bir surette kullanılmayan köklerden türeme kelimeler olduğunu tasdik ve iddia etmek bizce cüretkârlık görünmüyor.

Diğer taraftan fiilin sonunda, fiilin ikinci açık hecesi sonunda bulunan *çürü-*, *oğşa-* gibi kelimelerdeki vokallerin de bir lâhika olduğu ispat edilebilseydi bu yüzden bile Türkçede fiilden kökün tek heceli olduğu kararına varılmış olacaktı (mk. § 849).

568. Burada fiilden kökün kendi haliyle de bir sarf (= aynaşım, morphologie) rolünü: *emrin müfret muhatap* rolünü oynayabildiğini hatırlatırız ki bunun malûmluk bina (voix actif) sına ait olduğunu ilâve etmemiz gerektir (bk. daha ileride § 595). Öteki binaların emrinde ise bir özgelemecin var olması gerekmektedir (§ 570).

569. İsimden türeme fiiller (§ 838) sarf bakımından, fiilden kökleri olanlar gibidir.

Meselâ *iş* isimden kökü ele alınarak bundan *iş-le-mek* fiili yapılabilir. Bunda *iş-le* unsuru tıpkı *ver-* fiilden kökü sıfatıyla malûm binalı emrin müfret muhatabına muadildir. Şu halde, kök tabiri yerine, daha umumî bir tabir olan *ilk fiil tabanı* (§ 133) [base verbale élémentaire] tabirini koymak yerinde olur ki bu özgelemeçli fiil tabanı (§ 571) (*base verbale modifiée* = comportant des modificateurs) e karşılık olur ve sonra bir de bunlara muvazi *isimden tabanlar* diye bir ayrılık gözetmeğe de lüzum olmadığından sadece ve hiç bir karışıklık çıkmasına sebep olmadan kısaltık olarak bunlar için *ilk taban* ve *özgelemeçli taban* demek te mümkündür.

[1] *l, r* konsonları türetme lâhikaları diye de sayılabilir (§ 841, 842). Pek az miktarda iki heceli fiiller de vardır ki bunlar *z* ile sonlanır. Bu *z* nin de aslen (*k*) *üz* suretinde (bk. 580 İhtar). Olduruşçu, sebepleyici (causatif) bir lâhika olması mümkündür.

larıdır ki bunlarda *l, n, r* gibi kaypakların varlığı yüzünden alt yanlarındaki vokaller düşüp birer hece eksigine çevrilmiş bulunuyor. (bk. D. L. T. III. 288, zulâka harfleri).

Yine bu itibardır ki *sürütmek, sürüşmek, kalkmak* vs. kelimelerinde *m, r* gibi kaypakların tesiriyle yanlarındaki vokaller düşmekle bu üç heceli kelimeler, *sürtmek, sürçmek* ($\$ > \text{ç}$ değişimi), *kalkmak* gibi iki hecelilere inmiş bulunuyor. A.U.E.

Şu halde 566 ıncı bentte verilmiş olan fiilin sarfi (morphologique) şeması yerine şu şemayı koyabiliriz:

İlk taban + tek veya çok özgelemeçler + tek veya çok sonuçluk lâhikalar.

BÖLÜM III. Bina Bildiren Fiil Türeme Ekleri, veya özgelemeçler.

570. Başka fiiller teşkil etmek için ilk temele katılan fiil eklerine *özgelemeç* adını veriyoruz. Şu halde 838 inci bent ile aşağısında bahsedilecek olan lâhikalar özgelemeç olmaz, çünkü onlar isimlere katılmakla fiil teşkil edenlerdir ki, aksine olarak ancak ilk tabanları vücade getirmeğe hizmet ederler.

Özgelemeçler fiilin mânasını ve daha ziyade fiilin bildirdiği hadesin yapılmasında eli olan failin ortak bulunduğu hal ve şartları değiştirip başkalaştırır.

Bu başkalaşma (özgeleşme) ler Fransızcada (malûmluk, meçhullük, ortaçlık) *voix* dedikleri *binaya* kısmen muadil olur. Bu tabiri Türkçeye tatbik etmek için ona daha geniş bir kavrayış vermek yani bu tabir içinde sebepleme (causatif), menfi (négatif) ve menfi iktidar (impossible) fiillerini de var saymak gerektir. Üstelik, bu unsurlardan ikisi ve hattâ üçü, tek ve aynı bir fiilde kümelenmiş olarak bulunabilir ki o zaman fiil, karmaşık bina (*voix complexe*) li olur. (Son zamanlara ait Türkçe gramerlerde *bina* yerine *mâna ma'nâ* «sens» denilir.) [1].

571. *Özgelemecli taban* tabiriyle, bu özgelemeçlerden bir veya bir kaçının katılmış bulunduğu tabanı anlatmış oluyoruz ki, şu şema bunu gösteriyor:

Özgelemecli taban = *ilk taban + tek veya çok özgelemeçler.*

İlk taban ise 569 uncu bentte söylenildiği üzere, şöyle gösterilebilir:

İlk taban = $\left\{ \begin{array}{l} \text{Fiilden kök.} \\ \text{İsim + fiil türetme eki.} \end{array} \right.$

Özgelemecli tabanın sarfca rolü, bütün fiilden tabanların sarfca rolüyle birdir; yani o da yalnız başına kullanıldığı zaman (malûmluk binasındaki) emir siygasının müfret muhatabını bildirir (§ 133).

[1] Bununla beraber bu tabir mahzufludur; çünkü o zaman bu binaların mânalarından bahsetmek lâzım gelse, *filân mânanın mânası* demek zarureti hâsıl olur ki, bunun sebep olacağı karışıklık ve anlaşmazlık meydandadır. Fransızların *voix* tabiri karşılığı Arapça *binadır* ki bu, Türkçede *mâna gapısı* demektir. A.U.E.

Özgelemecli tabanlara tasrifsiz suretleriyle yani kendilerine hiç bir sonucluk katmadan misaller vermek muhakkak ki daha makuldü. Bununla beraber böylelerini mastar haline (mk. § 134, İhtar 2) koymaktan ibaret olan itiyattan ayrılmaya mecbur olduğumuzu zannetmiyoruz. Mastarın lâhikasını da kereler içine almayı yeter görüyoruz.

Tenbih. — Bu sergileyişte özgelemeç dediğimiz türemlik ekler, isimlerde yapılanın aksine olarak sonucluk lâhikaların evveline alınmış ise, bu onların sırf yeni kelimeler teşkiline yaramalarından değil, (bina ifade etmekle) hakiki olarak bir gramer rolü oynamalarındandır. Bu sergileyişte biz bunlara kelimedede tuttıkları yere uygun bir mevki verdik.

Aynı fiilde bir çok özgelemeç bulunduğu zaman bunlar, vücuda getirdikleri tertip içinde sıraları ne ise burada o sıra ile gösterilecektir. Şuna dikkat edilmeli ki, menfili ve menfi iktidarlı fiillerinkiler müstesna, bütûn bu lâhikaların başında yardımcı [1] bir [-i] vokali bulunmaktadır. Klâsik imlâda bu vokal umumiyetle gösterilmezdi. Aksine, son zamanlar imlâsında ise bu, vokallerin becayış kaideleri gereğince (ı) i söylenileceği zaman ı ile ve (u) ü söyleneceği zaman u ile gösterilirdi.

Türkçede bu fiiller mutavaat (refléchi), müşareket (réciproque), sebepleme (causatif) [2], mechul (passif), ve menfi iktidarı (impossible) diye ayrılır (§ 595, İhtara da bakınız).

I. MUTA VAAT VE MÜŞAREKET FİLLERİ.

572. Özgeleyenler sırasında ilk mevki *ya* mutavaat fiilinin alâmetine *ya* müşareket fiilinin alâmetine ait olur: gerçekten bu iki lâhika aynı fiil içinde ve birlikte olarak bulunamaz.

1. MUTA VAAT VEYA İNFİRAT (TEKSİNLİK, INDIVIDUEL) FİİLİ.

Mutavaat fiili ilk tabana (-i-) - [i]n- lâhikası katılarak yapılır ki bu lâhika, -in- (-in-) söyleneceği zaman, Arap harfleriyle -ئ- suretinde ve -ün- (-un-) söyleneceği zaman -و- suretinde yazılırdı.

Mutavaat fiili failin (isterse kendi üzerinde veya kendisi için olsun) yaptığı fiil ve hareketin (hadesin) tesirlerine bizzat kendisinin doğrudan doğruya veya dolayısıyla uğradığını bildirir.

Mutavaat fiilinin alâmeti ancak müteaddi (transitif) olan ilk tabanlara katılabilir.

[1] Bunun yardımcı olduğuna hüküm edildiğine göre, sonradan o konsonu okutmak için katılmış arızî bir vokal olduğu anlaşılıyor. Bırasını müellif iyice anlatmış değildir. Kaldı ki biz, dilde ilk teşekkül esaslarına varan ve burada izahı uzun sürecek olan bazı defillere dayanarak bunun aslı olduğuna inanıyoruz. A.U.E.

[2] Oldurucu, oldurucu (tasyiri = factitif) te dedikleri. A.U.E.

MI. :	كَيْسِك	giy-in	} - (mek)	كَيْسِك	giy-(mek) den;
	اَيْدِيْكَ	ed-in		اَيْتَمَك	et-(mek) den;
	كِرْيَمَك	gez-in		كِرْمَك	g'ez-(mek) den; (ki mânaca ikisi de birdir);
	طَاقِيْنِق	tağ-in	} - (mağ)	طَاقِقْ	tağ-(mağ) dan;
	يَازَمِقْ	yaz-in		يَازَمِقْ	yaz-(mağ) dan (kendisi için yazmak [Kamus tercümesi I, 563])

Mutavaat şeklinde olan bir fiil «bir şeyi kendi için yapmak» mânasını bildirirse ilk tabanların müteaddi olanları gibi mefulün bih alır: *edin-mek* (kazan-mak kelimesinin mânadaşı).

Şunlar da müteaddi olabilirler:

Giy-in-mek = «bir şeyi kendi üzerine giymek, üzerine geçirmek» mânasında (mk. مَلَا يَأَهُ عَمَامِلُ صَارِيْنُوب = *moll'a-yāne* 'imameler sar-ın-up mollalar biçiminde sarıklar sarınıp, Naima I. 114); *sak-ın-mak* «bir şeyi saklamak, korumak» ve bir de kendisini «bir şeyden korumak, saklamak» ki, o zaman *çek-in-mek* ve *kaç-ın-mak* mânadaşı olarak mefulün anı alır.

573. Mutavaat fiili, en ziyade hisleri ifade eden fiillerde âmilindeki iç varlığın az çok büyük bir hissesi olduğu hadesleri bildirmekte kullanılır (ki, Fransızcada da «se fâcher = darılmak, gücenmek; se rijour = sevinmek» gibi mutavaat «münakis - réflexion» ler böyle hallerde kullanılır).

- MI. : سَوْتَمَك *sev-in(-mek), sev(-mek)den;*
Muk. yine *ut-an-mak; güc-en-mek* «s'offenser»;
kışkan-mak «être jaloux», vs.

Doğrusu, mutavaatin kullanılışı pek iyi tayin edilmiş değildir. Bu siyga, ileride görüleceği üzere müşareket siygası (§ 576, ve müteaddit yerlerde, § 586) ile oldukça çok olarak karıştırılmaktadır.

Div. L. T. (II, s. 112 ve 125) e göre -[i] n li fiiller, (... ir gibi yapmak, ... ir görünmek, ... mezlikten gelmek «faire semblant de...») mânasını da verir.

2. MÜŞAREKET (Contributif ki, Fransızcada réciproque, karşılıklı yapan).

Div. L. T. (I s. 157 ve aşağısı; II s. 72 ve aşağısı, vs.) -[y] iş - li fiilin bildirdiği karşılıklı veya bir taraflı (paylaşılar, imceli, contributif) hizmet ve yardım mânaları üzerinde ısrar etmekte, ve böylece tekin (infiratl) ve tabir caizse bencil bir hades bildiren mutavaat fiilinin zıddı olduğunu göstermektedir. İşte bu ayırt edişini görünürlemek için «contributif» ve «individuel» tabirlerini teklif ediyoruz.

Aynı eser Osmanlıca'da yaşamamış - veya gelişmemiş - olan meraklı bir kavramdan daha bahsediyor ki, bu «bir şeyi birisine yardım için yapmak (mefulün ileyh ile)» mânasından ibarettir.

MI. : *Ol' maña (maña) kıyık tut-uş-dı* = o bana geyik tutmakta yardım etti «il m'a aidé à prendre la gazelle» (II s. 72);
Ol' maña kapuğ aç-iş-dı «o bana kapıyı açmakta yardım etti «il m'a aidé à ouvrir la porte» (I, s. 158) vs.

574. Müşareket fiili ilk tabana -[i]- (- ش -) lâhikası katılmakla yapılır ki, Arap harfli imlâsı -iş- (- iş -) söylenişinde (- ش -), ve -uş- (-uş-) söylenişinde (- ش -) tur.

Şu mânaları bildirir:

1° Kökün anlattığı hadesin yapılmasında bir çok faillerin hissesi (= imecesi) olduğunu:

a) Gerek bu hadesi karşılıklı olarak birbirine yapmak suretiyle bildirir (ödeşirlik, karşılıklı yapış : réciprocité).

MI. : *كورمك : كورشمك g'ör-üş(-mek)* birbirini karşılıklı görmek, (ve bu vaziyet icabı) konuşmak «voir mutuellement causer»;

سويله شك : سويله شك söyle-ş(-mek) birbiriyle karşılıklı konuşmak «s'entretenir avec qulqu'un»;

اورشق : اورشق vur-uş-mak birbirine karşılıklı vurmak «s'entre-frapper, batailler»;

دو كشمك : دو كشمك döv-üş(-mek) evelkisi gibi birbirini karşılıklı döğmek.

575. — b) Gerek bu hadesi emek birliği (emekdaşlık, coopération) fikri olmadan aynı zaman içinde yapmak suretiyle bildirir.

MI. : *اوچشق : اوچشق uç-uş(mak)* her biri bir tarafa uçmak «s'envoler chacun de son côté».

قوششق : قوششق koş-uş-mak aynı zamanda ve büyük miktarda olarak koşmak «courir en même temps et en grand nombre»;

كولشمك : كولشمك gül-üş(-mek) çok kişi gülmek, beraber gülmek «rire à plusieurs, rire ensemble».

bak-ış-mak fiili şu iki kavramı bir arada bulundurmaktadır: a) birbirine bakmak, b) birçok kimsenin aynı zamanda bakmak [Kamus tercümesi I. 768].

Emek birliği fikrini bildiren - (y) iş - li fiil müteaddi olabilir:

MI. : Bir sepet üzüm-ü kap-ış-dı-lar (Sami Bey) «ils ont vidé (en se disputant) tout un panier de raisin».

Mk. Div.L. T. I, 158 : *ol' māning birlā sūt iç-iş-dı* «il a bu du lait avec moi».

576. — 2° (Kökün bildirdiği) hadesin yapılmasında bir tek failin sıkı sıkıya hissesi olduğunu bildirir.

a) ki temas, bağlantı, uygunlaşma bildiren bir takım fiiller böyledir:

MI.: یایشمق yap-ış(-mak);	ایشمق er-ış(-mek);
ایلیشمق il-ış(-mek);	اولاشمق ul'a-ş(-mak);
بیشمق bit-ış(-mek);	بولاشمق bul'a(eski çeşidi: bil'a)-ş(-mak);
یتیشمق yet-ışmek;	چاتیشمق çat-ış(mak).

b) bir çabalayış, bir işleyiş fikri bildiren fiiller de böyledir:

MI.: چالیشمق çal'-ış(-mak);
اوغراشمق oğra-ş(-mak) ve دورشمق dür-üş(-mek)[Kamus tercümesi I.97,551];
قالیشمق kalk-ış(-mak); کیرشمق gir-ış(-mek);
جان چکشمق can çek-ış(-mek).

c) mânaları, (-[i] n - lâhikalı) mutavaat fiilleri mânasından sarih bir surette ayırt edilmeyen bazı fiiller de böyledir:

MI.: طولاشمق dol'a-ş(-mak), dol'a(-mak) dan;
طوتشمق tut-uş(-mak), tut(-mak)dan [1];
ياتشمق yat-ış(-mak), yat(-mak)dan.

Div. L. T. (I, s, 158), -ış (y) - li fiillerin «failin her tarafına girip sinmek» mânasında olduğunu haber vermekle bizim gösterdiğimiz mânaya yaklaşan yeni bir kavramını göstermiş oluyor.

ton târ-ni iç-ış-dî «les vêtements ont absorbé la sueur»;

sirkâ acı-ş-dî «le vinaigre a atteint le degré d'acidité voulu».

Bu mâna zayıflayarak basit başlama (inchoatif) fiilleri derecesine düşer:

od soğu-ş-dî hava soğudu «le temps a fraîchi» (II, s. 82);

yaş sol'-uş-dî sebzeler sölpütü «les légumes se sont fanés» (II, s. 87).

Mk. Osmanlıca'da başlama mânalı -le-ş- le türeme (§ 340) fiiller ki, -le-n- li mutavaat fiillerinin mânadaşlarıdır.

Böylece mutavaat (teksinlik, infirat) fiili ile müşareket fiili gibi esasta zıd mânalı fiillerin nasıl olup ta aynı başlama (inchoatif) mânasına düşebildiği anlaşılır.

[1] D. L. T. I, 196 tut-mak = yaumak; lehçemizde «ateşten duman çıkmak» mânasında ince ahenklisi: tüt-mek, tut-mak mastarının kökü olan (tut) bir isim halinde ve dūd = (duman) suretinde Farsçaya geçmiş gibi geliyor. A.U.E.

İHTAR. — Tarafsız mânâh دكشك *değ-iş(-mek)* fiili دكك *değ(-mek)* «atteindre, valoir» fiilinden gelir ki, eskiden «karşılıklı değmek» «s'atteindre mutuellement, se valoir, être interchangeable» mânasındadır [1].

Eski Osmanlıca'da müşareket lâhikasının *duraklı vokal* ile: - (y) *iş* suretinde kullanıldığını gösterir bazı misalleri gözükmektedir:

اوویشق *oku-yuş-mak* (*oku-ş-mak* yerine) «lire à plusieurs» (*Kamus tercümesi* I, 44);

يوروشك *yürü-yüş-mek* «marcher l'un contre l'autre» (*aynı yer*), 75.

II. SEBEBLEME (CAUSATİF) VEYA OLDURUCU (FACTİTİF) FİİL.

577. Sebebleme fiil, kendisini doğuran ilk fiilden şu cihetle ayrılır ki, bunda fail bir hadesin yapılmasına meydan verir, yol açar, sebep olur, o hadesi oldurur; bu hades ise («oturtmak» gibi) tarafsız veya («bir şeyi yaptırmak» gibi) müteaddi olabilir.

Sebebleme fiilin özgeleyeni başlıca şu iki surette görünür:

1° - *dir* - (- *در* -) ki, bütün tek heceli köklerde ve sonları *l, r* kaypaklarından başka bir konsonla biten çok heceli tabanlarda kullanılır. Bu lâhika *دیر* (-*dir*-, -*dır*-) ve *دور* (-*dür*-, -*dur*-) suretlerinde de yazılır.

MI.:	يدرمك <i>ye-dir(-mek)</i> ;	ديدمك <i>de-dir(-mek)</i> ;
	صوردمق <i>sor-dur(-mak)</i> ;	دكشدمك <i>değ-iş-dir(-mek)</i> ;
	بيندirmek <i>bin-dir(-mek)</i> ;	قزاندirmek <i>kazan-dır(mak)</i> [2].
	اولدirmek <i>öl-dür(-mek)</i> ;	

578. — 2° - *t* - ki: *r, l* konsonlarından veya vokallerden biriyle nihayetlenen çok heceli fiil tabanlarında kullanılır:

[1] *değişmek* fiili bizce *deng-iş-mek* aslından olup Türkiyenin bazı taraflarında *n* si düşerek *değ-iş-mek*, bazı taraflarında ise *ğ* si düşerek *den-iş-mek* suretlerinde kullanılır ki, esli mânası (biribirine denk, muadil, küfûv olmak) tır. Yine temas etmekten ayrı bir mânada olan (*değ-mek*) de, aslında *deng-mek* den (*n*) düşmekle hasıl olmuş bir çeşittir ki, (denk, adil olmak) mânasındadır. Bu para bu zabmete değmez = (denk ve adil olmaz). A.U.E.

[2] Müellif az da olsa, bunların (*ter, tar* =) *der, dar* çeşitlilerinden olan bazılarını burada bu münasebetle vermeliydi:

g'ön-der(-mek); *ağ-dar(-mak)*; *bur-tar(-mak)*; *ko(ğ)-tar(-mak)*.

- MI.: كوسترتمك *g'oster-t(-mek)*;
 اوفالتمق *ufal'-t(-mak)*;
 آغلانتمق *ağ'l'a-t(-mak)*;
 سويلتمك *söyle-t(-mek)*.

579. *Gayri kıyasî sebeblemeler.* — Tek heceli^o bir takım fiil köklerinin sebebleme şekilleri, bu fiil köklerine kıyasî olmalarıyla -ir- veya -er- ve daha nadir olmak üzere -it- lâhikaları eklenmekle yapılır:

1° -ir- (-ر-) lâhikası ki -ir-, -ır- okunmak üzere (-رر-) ve -ur-, -ür- okunmak üzere (-رر-) imlâsiyle de yazılırdı:

-i- (-ئ-):

MI.: ايجيرمك <i>iç-ir(-mek)</i> ; [1]	آشيرمق <i>aş-ır(-mak)</i> ;
بيترمك <i>bit-ir(-mek)</i> ;	باترمق <i>bat-ır(-mak)</i> ;
پيشيرمك <i>piş-ir(-mek)</i> ;	صيزرمق <i>sız-ır(-mak)</i> ; (kullanılmaz)
شيشيرمك <i>şiş-ir(-mek)</i> ;	طاشيرمق <i>taş-ır(-mak)</i> ;
گچيرمك <i>g'eç-ir(-mek)</i> ;	قاچيرمق <i>kaç-ır(-mak)</i> ;
سيكرمك <i>siñ-ir(-mek)</i> ;	ياترمق <i>yat-ır(-mak)</i> ;
دكريمك <i>dëğ-ir(-mek)</i> ;	شاشيرمق <i>şaş-ır(-mak)</i> (<i>şaşmak mânasında</i>).

-ü- (-و-):

اولچيرمك <i>ölç-ür(-mek)</i>	اوچيرمق <i>uç-ur(-mak)</i> ;
دوشيرمك <i>düş-ür(-mek)</i> ;	دوغيرمق <i>doğ-ur(-mak)</i> ;
گوچيرمك <i>göç-ür(mek)</i> ;	طويرمق <i>doy-ur(-mak)</i> ;
چوكرمك <i>çök-ür(-mek)</i> ;	طويرمق <i>duy-ur(-mak)</i> ;
	يوغيرمق <i>yog-ur(-mak)</i> .

580. 2° -er- (-ر veya -ار) lâhikası:

-er- (-ار-)

MI.: كيدرمك <i>gid-er(-mek)</i> , [2]	چيقارمق <i>çık-ar(-mak)</i> ;
	قوپارمق <i>kop-ar(-mak)</i> .

[1] Bunlar ve daha aşağıdakiler metinde geliş güzel verilmiş olup burada tarafımızdan böylece düzenlenmiştir. A.U.E.

[2] Müellif bu şeklin eski Osmanlıca'ya ait olup yenisinin *gid-ir(-mek)* olduğunu söylüyor ki, bizce bu son şekil yoktur. A.U.E.

Aşağıki az kullanılan şu fiiller de bunlara katılabilir:

oñ-ar(-mak);

burt-ar(-mak); [1] (*suratı buruşturmak, surat asmak*);

uy-ar(-mak); *uy-an(-mak)* fiilinin sebepleyicisi (Eski Osmanlıca).

İHTAR: — -ir- ve -er- lâhikaları şark lehcelerinde (boğazlı konsunlarıyla) daha tam bir halde:

-kar, -gar		-ker, -ger
(-kır), -gur		-kir, -gir
(-kur), -gur		-kür -gür

suretlerinde yaşamaktadır ki, bunlara -küz -kiz lâhikalarını da yaklaştırmak gerekir.

Eski Osmanlıca'da bu sebepleme lâhikasının tam şekli bazı fiillerde kalmıştır:

ارگورمک ir-g'ür-mek = erdirmek.

طورغورمق tar-ğur-mak dur-darmak, duruşturmak.

Şu halde katmerli vokallenmiş bir: -ar-kar lâhikası var demektir (mk. § 156 zeyl).

Esasen aynı vokallenmelerin izleri -dir- (-dar) lâhikasında da bulunur.

dön-der-mek (eski yazmalarda *dön-dür-mek* yanında.);

Muk. *gön-der-mek* fiili ki Meninski bunu *gön-dür-mek* suretinde okumuştur.

Yine (müşareketin sebeplemesi olan -[i]ş + ir- suretinde mürekkep bir teşekkül yerindeki -şür- (-şir-) lâhikasını da var olduğu kayda değer ki, bunun izleri eski Osmanlıca'da görülmektedir:

درشورمک der-şür-mek, der-iş-ür-mek yerinde (1426 yılı yazmaları; mk. Vambéry, Alt. Osm, s, 161) ki, yeni Osmanlıca'da bu *deşir-mek* suretine çevrilmiştir (bk. § 22).

ال قوشوروب el kav-şür-up = el kavuş-dur-up «joignant les mains» (Cezayir yazmaları No. 1716, yaprak 76, 75).

Eski Osmanlıca'da kullanılan aşağıdaki sebepleme fiilleri örneklenim «analogie» yoluyla teşekkül etmiş fiillere benziyor:

دوز کشمک düz güt-mek = düzgün sürmek «farder», (Bianchi);

دورغتمق dargut-mak = (Bianchi);

دیرگورمک dirgür-mek = diriltmek (1426 yılı yazmaları yap. 53 V°) [2].

581.: 3° — -it- (-it-) lâhikası ki, arap harfli imlâda -it-, -it- yerine -üt- ve -üt-, -üt- yerine -ود- de yazılırdı.

Ml.: -it- (-it-), -üt- (-üt-)

آیتمق ak-it(-mak);

سایتمق sap-it(-mak);

سارکیتمق sark-it(-mak);

داغیتمق dağ-it(-mak);

اورگورمک ürk-üt(mek);

کوکیتمق kok-üt(-mak);

کورگورمق korğ-üt(-mak).

[1] Müellif *bur-mak* ilk tabanından *tar* lâhikasıyla yapılan mastarı yanlış olarak -ar- ular arasında *burt-ar(-mak)* suretinde gösteriyor ki, *bur-tar-mak* olacak. A.U.E.

[2] Bu (*dir-gür-mek*) misalinin yeri burası olmayup § 10, 579 dur. Kaldığı biz öteki iki müteaddi gibi bunun da örneklenim yoluyla yapılmış fiiller olmayup, eski Türkçenin asli teşekkülleri olduğuna inanıyoruz.

اووتق *av-at-mak* fiili de sebepleme bir fiildir (mk. اووتق *av-un-mak* mutavaat fiili), mk. *sür-çât-mek* (1426 yılı yazmaları, yaprak 118 V°).

582.: *Sebepleme fiilin mânası.* — Evelce işaret edilen mânadan ayrı olarak sebepleme veya oldurucu (causatif ou factitif) fiil, istemiverek sebep olunan veya sadece hoş görünüp göz yumulan hadesleri, failin önüne geçmiyerek yapılmasına meydan verilen hadesleri de bildirir.

Ml.: سويلتمك *söyle-t-mek* «faire parler» «laisser parler»;

چالدرمق *çal-dir-mak* «se laisser voler quelque chose - «se faire voler»;

اوپدريمك *öp-dür-mek* «faire embrasser», laisser embrasser»;

اوردرمق *vur-dur-mak* «faire battre», «laisser battre».

Fiilde menfi lâhikası *-me-* bulunduğu zaman (bk. § 632) bilhassa bu mânasıyla çok görünür:

سويلتمك *söyle-t-me-mek* «ne pas laisser parler, empêcher de parler»;

اچدرمق *aç-dir-ma-mak* «ne pas laisser ouvrir, empêcher de'ouvrir».

583. Ve sonra (pek mahdut) bazı hallerde *-dir-* veya *-t-* ile sonlanan fiil tabanında gayri müteaddi bir mâna da olur.

Ml.: صالدرمق *sal-dir(-mak)* «se jeter, se précipiter»;

سگيرتمك *seğir-t(-mek)* «hâter la pas, courer en sautillant».

IHTAR. — كيرمك *g'etir(-mek)* fiili (ki bunu كوترمك *g'ötür(-mek)* le karıştırmamalı) *g'l(-mek)* fiilinin sebeplemesi olan *g'el-tir(-mek)* mastarının bozuntusudur.

ki bu, (hakkından geldirmek) *hakkından gel-dir(-mek)* gibi tâbirler de yaşayıp kalmıştır.

584.: *Karmaşık özgeleyişli fiil tabanlarında sebepleme lâhikasının alındığı yer.*

Sebepleme fiili gerek doğrudan doğruya ilk taban üzerinden, gerek mutavaat veya müşareket tabanı üzerinden teşkil edilebilir.

Şu halde sebepleme lâhikası, kendisi daima onlardan sonra yer almak şartıyla *-[i]n-* veya *-[i]ş-* lâhikasıyla terkip edilebilir. Bundan da şu çıkar ki, evvelce bir lâhikalı olan taban bu defa mecburî olarak çok heceli olur; diğer taraftan da *l* ve *r* den başka bir konsonla (yani *n* veya *ş* konsoniyle) sonlanmış olacağı için, bunun sebepleme lâhikası da ancak *-dir-* (د) olacaktır.

Ml. : Asli fiil (muk. § 595): *بولق bul'(-mak)*.

Mutavaat: *بولق bul'-un(mak)* «se trouver»;

Mutav. sebeplemesi: *بولدرمق bul'-undur(-mak)* «faire que quelque chose se trouve; apprêter quelque chose, réaliser quelque chose».

Asli fiil: *تپك tep(-mek)*.

Mutavaat: *تپك tep-in(-mek)* «lancer des ruades, rouet sur place».

Mutav. sebeplemesi: *تپدرمك tep-in-dir(-mek)* «exaspérer quelqu'un».

Asli fiil: *اويق uy(-mak)*

Müşareket: *اويشق uy-uş(-mak)* «s'arranger mutuellement, se mettre d'accord»;

Müşar. sebeplemesi: *اويشدرمق uy-uş-dur(-mak)* «engager à s'arranger, mettre d'accord».

Başka misal: *گورشدرمك g'ör-üş-dür(-mek)* «faire qu'on se voie mutuellement, mettre en rapports avec, faire causer».

585. *Katmerli sebepleme.* — Sebepleme lâhikasını katmerlemekle failin bir sebepleme hadesini körüklediği anlaşılırki, bunda bir işi Bay Birinci (Primus), Bay Üçüncü (Tertius) ın aracılığına baş vurarak Bay İkinci (Sacundus) ye yaptırır. Meselâ:

(Kendisi) sokağı süpürmek: (Ev sahibi) sokağı süpürtmek = yani bir ikinciye «sokağı süpür» diye emretmek ve o da süpürmek.. (Belediye) sokağı süpürttürmek = yani belediye âmiri (birinci), bir memura (ikinci) «sokağı süpürt» demek, o memur (ikinci), de süpürücü (üçüncü) ye «sokağı süpürün» demek, ve süpürücü de bunu yapmak.

Bunlardaki üç aracı (agent), az çok zahiri olabilir. Meselâ *gelmek* gibi bir fiil ele alınırsa bunun basit sebeplemesi (*geldirmek* =) *ge(-)tir-mek* dir ki, (gelme işini bir üçüncü yapısına diye bir ikinciye emretmek değil), bu işi kendisi yapmaktır. Bunun katmerlisi olan *ge-tir-t-mek* = bir üçüncü gelsin diye bir ikinciye emir vermek (ki ancak bu katmerli, mânaca bir vasıtalı sebeplemedir).

Bu katmerleyiş, sebepleme lâhikasına iki şekli birbiri ardınca bir arada -dir + t veya -t + dir) suretlerinde söylemekten ibaret olup, yoksa ya -dir leri ya -t leri birbiri ardınca aynen tekrarlayış değildir.

Eğer kökte daha evvel -dir- lâhikası varsa -t-, -t- (veya gayri kıyasî olarak [I] -it-) varsa -dir- katılır.

Esasen bu, yukarıda § 577 ve 578 de söylenmiş olan kaidelerin bir neticesinden başka bir şey değildir.

[1] Bunun gayri kıyasî olmasında tereddüdümüz vardır. A.U.E.

- MI. :** Aslı fiil : **انحك en(-mek).**
 Sebepçi : **ايندومك en-dir(-mek)** «faire descendre, réduire (un compte);
 Katmerli « : **ايندورتومك en-dir-t(-mek)** «faire faire descendre, faire réduire
 un compte);
 Aslı fiil : **آكلامق añl'a(-mak).**
 Sebepçi : **آكلاتاق añl'a-t(-mak)** «faire comprendre, expliquer»;
 Katmerli « : **آكلاتدیرمق añl'a-t-dir(mak)** «faire expliquer».
 Başka misaller: **ديدرتومك de-dir-t(-mek)** «ordonner qu'on fasse dire»;
پیشیرتومك piş-ir-t(-mek) «faire préparer un mets (ve asıl:
 ordonner [au cuisiner] de faire cuire quelque chose).

IHTAR. — Öyle müşareket ve sebepçi müteaddi lâhikalarından tertipler vardır ki, bunlar hakikî mânasiyle muadil bir müşareket fiilinin sebepçi siygası olmayıp hususi bir mâna bildirirler:

- MI. :** **آراشدیرمق ara-ş-dir-mak** dikkatle aramak «rechercher avec soin»;
گیشدیرمق geç-iş-dir-mek eyi kölü geçirmek, vakit kazanmak «laisser passer
 tant bien que mal, gagner du temps.»

III. MEÇHUL «PASSİF» FİİL.

586. Türkçede meçhul şunlarla bildirilir:

1° *l* den başka konsonlardan sonra getirilen *-il* lâhikasıyle.

- MI. :** **سارلق sar-ıl'(-mak)** «être enveloppé», **sar(-mak)** tan;
صاتلق sat-ıl'(-mak) «être vendu».

2° *l* konsonundan, ve vokallerden sonra getirilen *-[i]n* lâhikasıyle.

- MI. :** **يتمك ye-n(-mek)** [1] «être mangé»;
آرائق ara-n(-mak) «être cherché, recherché, apprécié»;
آلتق al'-ın(-mak) «être pris, reçu».

587. Meçhul lâhikasının katmerlenmesi. — Fîil tabanı vokalle sonlanmış ise, meçhul lâhikası mutavaat lâhikası olan (*-n-*) ile aynı şekilde olur. Bundan doğabilecek mâna karışmasından sakınmak için, meçhul lâhikasını katmerlemek itiyadı vardır:

- يتمك ye-n-il(-mek)** [1] «se manger, être comestible»;
آرائق ara-n-il'(-mak) «être recherché»;
ديتامك de-n-il(-mek) «être dit»;
سوياتلامك söyle-n-il(-mek) «être parlé, dit»;
بكتلامك bekle-n-il(-mek) «être attendu»;
آستلامك iste-n-il(-mek) «être demandé».

[1, 1] Şimdiki imlâımızda *n*, *ñ* farkı gözetilmediğinden *yen-mek* : «ekl edilmek (= *ye-n-mek*), mağlûbetmek (= *yen-mek*), *yen-ilmek* : «ekl edilmek, (= *ye-n-il-mek*), mağlûb edilmek, (= *yen-il-mek*) gibi şekil ve söyleniş birliği yüzünden mâna karışıklıklarında kurtulunamıyor. A.U.E.

Şüphesiz ki bunlarda bir benzemsizlik (dissimilation) meselesi düşünülmektedir. Çağatayca'da bazan sonu *l* ile biten bir tabandan sonra bile -[t] l lâhikasının bulunduğu görülüyor: *تفتیش قیلیدی* *teftiş kıl'ıl'dı* (NEVAL, Tar. Mül. Ac. s, 72). — Div. L. T. (I, 248) göre -*le*-*li* türemelerin meçhulleri -*le-l*- suretinde oluyordu:

iş-le-l-di, vs. Bununla beraber mk. RAMSTEDT, *Journal Soc. fin.-ougr.*, 1912, s, 9.

Div. L. T. (III, s. 78) sonu konsonla biten tabanlardan sonra -*lin*- suretinde katmerli bir ekle yapılmış bir meçhul sıygası daha vermektedir: *yaz-l'm-di* «çözüldü»; *yuv-l'un-du* «yuvarlandı» vs. Aynı sıyga Yakutça'da da (BOHTLINGK, § 483) var.

588. *Meçhul fiilin mânası*. — Türkçede meçhul fiilin şöyle kullanışları vardır.

1° (Fransızca'da olduğu gibi) failin başka bir zihni varlık (concept) tarafından işlenilmiş hadese uğradığını bildirir [1].

589. 2° «Bir hadesin mevzuu olmak» tan ibaret aielâde (normal) bir mâna alacak yerde ekseriya «bir hadesin mevzuu olabilmek» mânasını alır:

MI.: *يتمك ye-n-il(-mek)* «être comestible»; (yani yenilmeğe müsait olmak A.U.E).

يچيلك iç-il(-mek) «être potable». (yani içilmeğe müsait olmak A.U.E)

590. 3° Cümlelerin faili gayri muayyen «bildirilmeyen (indéfini)» bir şahıs olduğu zaman kullanılabilir, (o zaman Fransızca'nın «on» kelimesine [bk. sintaks § 1185] karşılık olur). Bu takdirde meçhul, (yalnız müteaddi fiillerin meçhul şeklini almaya müsait bulunduğu Fransız dilinin aksine olarak) gayri müteaddi mânalı tabanlar üzerinden teşkil edilebilir [2].

591. *Karmaşık özgelemeç «modificateur» li fiil tabanlarında meçhul lâhikasının aldığı yer*. — İlk tabanlar dışında olarak aielâde meçhul lâhikası (1° ve 2° kullanışlısı), ancak sebepçi bir tabana katılabilir ki, bu takdirde yeri sebepçi lâhikasından sonra dir.

MI.: Asli fiil : *طولق dol'(-mak)*.

Sebecçi : *طولدورمق dol'-dur(-mak)* «remplir»;

Sebecçi meçhülü : *طولدرمق dol'-dur-ul'(mak)* «être rempli, subir l'action du remplissage».

[1] Mesclâ *su dol'-dur-ul'-du* cümlesinde olduğu üzere ki, burada *su* fail nâibi, kim olduğu bilinmeyen başka kimseden ibaret bir zihni varlık tarafından işlenilmiş *dol'durul'-mak* hadesine uğramıştır. Başka bir izahla da, bu cümledeki *su* fail vekili (naibi) *dol'durul'-mak* hadesinin mevzuu olmuştur. Müellifin vermediği misali biz burada böylece verip onun tarifine göre izah etmiş bulunuyoruz. A.U.E.

[2] Türkçe'de bu teşkiller, Fransızca'nın müsait olmadığı gayri müteaddi tabanlar üzerinde olduğu gibi, Fransızca'nın müsait olduğu müteaddi fiil tabanları üzerinde de vücade getirilir. A.U.E.

Burada gayri müteaddi bir fiil (*dol'-mak*) yerine müteaddi mânalı bir fiil (*dol'-dur-ul'-mak*) getirmenin, bilvasıta bir yolu olduğu bu misalden anlaşılmaktadır.

Başka misaller:

إيليشديرلك *il-iş-dir-il(-mek)* «être attaché, boutonné». Bu fiil *il-iş-dir(-mek)* «attacher» fiilinin meçhulüdür ki, bu *il-iş-dir(-mek)* de *il-iş(-mek)* «s'attacher» fiilinin sebepçisidir. Bu *il-iş(-mek)* ise *il(-mek)* «joindre, attacher» fiilinin müşareketidir;

بولندرلق *bul'-un-dur-ul'(-mak)* «être apprêté, rialisé (bir mutavaat fiilinin sebepçisi üzerinden teşkil edilmiştir).

IV. MENFİ (OLUMSUZ, «NEGATİF»), VE MENFİ İKTİDARLI (İKTİDARSIZ, İMKÂNSIZ, «IMPOSSIBLE») FİİL

592. Mutavaat ve müşareket lâhikaları (bk. § 572) ında olduğu gibi, menfi lâhikası *-me-* ile menfi iktidarlı *-(y)eme* lâhikası da, fiil tabanlarındaki çok lâhikalar tertibi içinde aynı yeri almakta, ve biri bulunduğu zaman öteki bulunmamaktadır.

Bunlardan her biri her hangi bir fiil tabanına katılabilir, şu şartla ki o fiil tabanında özgelemeç lâhikalarından bir kaçı bulunduğu zaman bu iki menfi lâhikadan her biri öbirlerinin hepsinden sonra gelir.

Osmanlıca'da *-me-* lâhikası ön sınıftan kelimelerde (*- - -*) veya (*- ۴ -*) suretlerinde, ve art sınıftan kelimelerde umumiyetle (*- ۴ -*) suretinde yazılır.

Bunlara karşılık olan menfi iktidar lâhikaları şunlardır:

- ۴ ۴ (۱) - ۴ - ۴ ۴ (۱) - = *-(y)eme-*, *-(y)ama-* (bazanda art sınıftan kelimelerde *- ۴ ۴ -* *-(y)ama-* [1]).

[1] Bu menfi ve menfi iktidar eklerinin sonundaki üstün (*e, a*) vokalleri, alt yanında başı (*y*) li bir lâhika bulunduğu zaman, ahenge göre esre ve ötrü (*i, ı - ü, u*) söylenişlerini almaktadır ki, o zaman bunlar yine ahenge göre değişen (*mi, mı - mü, mu*) soru lâhikalarına benziyor, (bunlar hakkında bakınız kitabın başlarında fonetik bahsindeki notlarımıza).

Bazı misaller:

<i>gel, bil</i>	<i>- mi</i>	<i>yen, yecek, yor;</i>
<i>al, kır</i>	<i>- mı</i>	<i>yan, yacak, yor;</i>
<i>gör, gül</i>	<i>- mi (mü)</i>	<i>yen, yecek, yor;</i>
<i>dol, bul</i>	<i>- mu</i>	<i>yan, yacak, yor.</i>